

Μακεδονικά

Τόμ. 11, Αρ. 1 (1971)

Παρατηρήσεις τίνες επί της χρονολογίας των τειχών της Θεσσαλονίκης

Γεώργιος Γούναρης

doi: [10.12681/makedonika.943](https://doi.org/10.12681/makedonika.943)

Copyright © 2014, Γεώργιος Γούναρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γούναρης Γ. (1971). Παρατηρήσεις τίνες επί της χρονολογίας των τειχών της Θεσσαλονίκης. *Μακεδονικά*, 11(1), 311-323. <https://doi.org/10.12681/makedonika.943>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΤΙΝΕΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Πρό τινος ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ M. Vickers πραγματεία¹, εἰς τὴν ὁποίαν γίνεται προσπάθεια ἐπαναχρονολογήσεως τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης εἰς χρόνους νεωτέρους αὐτῶν πὸς μέχρι σήμερον ἀποδεχόμεθα.

Ὁ συγγραφεὺς ὑποστηρίζει, ὅτι ὁ Ὁρμίσδας, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται μείναι εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τὴν εὑρισκομένην ἐπὶ τοῦ ὁμώνυμου πύργου τῶν τειχῶν, δὲν πρέπει νὰ ταυτισθῆ μετὸν Ὁρμίσδαν, ὁ ὁποῖος περὶ τὸ 380 μ.Χ. εὑρίσκετο εἰς Θεσσαλονίκην ὡς ἀρχηγὸς αἰγυπτιακοῦ ἀποσπάσματος², ἀλλὰ μὲ ἄλλον Ὁρμίσδαν, ὁ ὁποῖος διετέλεσε praefectus praetorio orientis τὸ 448-450 μ.Χ.³. Κατὰ συνέπειαν, ἐπιφέρει ὁ Vickers, ἡ χρονολογία τῆς χριστιανικῆς ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης πρέπει νὰ μετατεθῆ ἀπὸ τὸ 380 εἰς τὸ 450 μ.Χ.

Δύο εἶναι τὰ σπουδαιότερα ἐπιχειρήματα τοῦ συγγραφέως: α) ὅτι τὰ διάφορα ἐπιμήκη ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τμήματα ἐκ μαρμάρου, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποίηθησαν εἰς τὴν βάσιν τοῦ δυτικοῦ τείχους, κυρίως τοῦ πεδινοῦ, εἶναι ἔδρανα τοῦ Ἰπποδρόμου⁴ καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐχρησιμοποίηθησαν διὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν πρὸ τοῦ 392 μ.Χ. (ἔτους τῆς σφαγῆς χιλιάδων Θεσσαλονικέων ἐντὸς τοῦ Ἰπποδρόμου ὑπὸ τοῦ M. Θεοδοσίου⁵) καὶ β) ὅτι πλίνθοι φέρουσαι ἐπ' αὐτῶν ἀνάγλυφα γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου καὶ λέξεις συντετημέναις εὐρεθεῖσαι εἰς τὰ τείχη διεπιστώθησαν ἐπίσης εἰς τὸ ὅπιον⁶ καὶ τὴν ἀψίδα⁷ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Αἱ αὐταὶ πλίνθοι εὐρέθησαν ἐπίσης εἰς

1. M. Vickers, The Date of the Walls of Thessalonica, «Annual of the Archaeological Museums of Istanbul», τ. 15-16 (1969), σ. 313-318.

2. Ζώσιμος 4, κεφ. 30, σ. 207-208.

3. Πολὺ ὀλίγα γνωρίζομεν περὶ αὐτοῦ. Τὸν συναντῶμεν εἰς μίαν ομάδα νόμων, τῶν ὁποίων ὁ παλαιότερος εἶναι CJ. I, 1, 3, τῆς 16ης Φεβρουαρίου 448 καὶ ὁ νεώτερος CJ. VI, 52 τῆς 3ης Ἀπριλίου 450. Πρβλ. RE, VIII, 2410.

4. AE, 1911, σελ. 172.

5. O. T a f r a l i, Thessalonique des origines au XIVe siècle, Paris 1919, σ. 78 κ.έ., ὅπου καὶ αἱ σχετικαὶ πηγαί. Βλ. προχίρωσ καὶ Ἀ. Β α κ α λ ο π ο ὑ λ ο υ, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 27 κ.έ. καὶ τὴν ἀγγλικὴν μετάφρασιν, Thessaloniki 1963, σ. 24-25.

6. E. D y g g v e, La région palatiale de Thessalonique, εἰς τὰ Acta Congressus Madvigiani (1954) I, Copenhagen 1958, σ. 353-365, καὶ H. T o r p, Mosaikene I St. Georg-Rotunden I Thessaloniki, Oslo 1963, σ. 12.

7. BCH, τ. 44 (1920), σ. 31-32.

τὴν Ἀχειροποιήτων¹, τὸν Ἀγ. Δημήτριον², ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν περίβολον τῆς Ἀγ. Σοφίας³. Ἐπειδὴ τὰ ἀνωτέρω μνημεῖα, ἐξαιρουμένης βεβαίως τῆς Ἀγ. Σοφίας, πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν⁴. Ἐπομένως, κατὰ τὸν ἀνωτέρω ἐρευνητὴν, πρέπει νὰ χρονολογήσωμεν ἐκ νέου τὴν δευτέραν οἰκοδομικὴν περίοδον τῆς Rotonda, ὅτε τὸ μνημεῖον μετετράπη εἰς χριστιανικὸν ναὸν καὶ νὰ τὴν τοποθετήσωμεν οὔτε ὀλίγον οὔτε πολὺ εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνος. Κατ' ἀνάγκην τότε καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ἐν λόγῳ μνημείου πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν ἢ τὴν ἀμέσως ἐπομένην περίοδον⁵.

Ἡ γνώμη τοῦ Π. Παπαγεωργίου⁶, ὅτι δηλαδή τὰ ἐπιμήκη μάρμαρα πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἰππόδρομον, ἀποδεικνύεται ὀρθὴ κατόπιν μάλιστα τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεάτρου-Ῥωδείου⁷. Ἀπὸ τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ προέρχονται οἱ λίθοι, οἵτινες οὔτε εἰς τὸ λεγόμενον Στάδιον τῆς Θεσσαλονίκης ἀνήκουν, οὐχὶ διότι τοῦτο ἦτο «ξυλινὸν καὶ προσωρινόν»⁸, ἀλλὰ διότι ταυτίζεται σήμερον μὲ τὸ Ῥωδεῖον-Θεάτρον τῆς πόλεως⁹.

1. O. Tafra li, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 151-153.

2. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθήναι 1952, σ. 235, πίν. 94β (Λεύκωμα).

3. Τὸ τελευταῖον μνημεῖον δὲν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ M. Vickers. Μολοντί ἐκ τούτου ἐλλεῖπει τὸ γράμμα Α καὶ ἡ πλίνθος τῆς Ἀγ. Σοφίας ὑπάγεται εἰς τὴν αὐτὴν ομάδα. Πρβλ. καὶ O. Tafra li, Topographie, σ. 154.

4. Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀχειροποιήτου χρονολογεῖται συνήθως εἰς τὸ 470 μ.Χ. Βλ. R. Krauth eimer, Early Christian and Byzantine Architecture (1965), σ. 74. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου εἰς τὸ μέσον ἢ τὸ β' ἡμισυ τοῦ 5ου αἰ. Βλ. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, ἔ.α., σ. 247.

5. M. Vickers, The Date of the mosaics of the Rotonda at Thessaloniki, BSR, τ. 38 (1970), σ. 183-187. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν κ. M. Vickers διὰ τὴν ἀποστολὴν τοῦ ἀνατύπου. Εἰς μελέτην μου δημοσιευθεσομένην προσεχῶς ἀσχολοῦμαι ἐκτενῶς μὲ τὴν χρονολογίαν τῶν μωσαϊκῶν τῆς Rotonda.

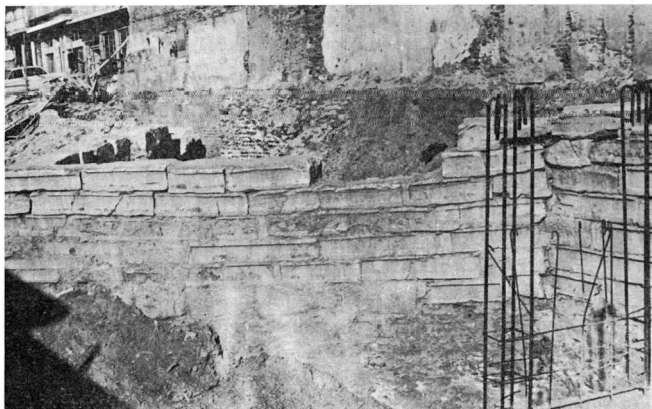
6. Βλ. σ. 311, ὑποσημ. 4 τῆς παρούσης ἐργασίας.

7. Βλ. Ἀρχ. Δελτ., τ. 18 (1963), Μέρος Β, Χρονικά, σ. 196-199, καὶ Ἀρχ. Δελτ. τ. 19 (1964), Μέρος Β, Χρονικά, σ. 329-331. Περιέργων εἶναι ὅτι ὁ M. Vickers ἀγνοεῖ τὴν εὔρεσιν τοῦ Θεάτρου-Ῥωδείου. Βλ. καὶ ὑποσημείωσιν 7 τῆς ἐργασίας τοῦ M. Vickers, ἔ.α. σ. 314.

8. M. Vickers, ἔ.α., σ. 314. Ἡ παρανόησις περὶ τῆς ξυλίνης κατασκευῆς τοῦ Σταδίου προέρχεται ἀπὸ τὸ χωρίον: «Καὶ ὁ μὲν (Μαξιμιανὸς) ἔτυχεν ἐπὶ τὸ τῆς πόλεως θέατρον τὸ καλούμενον στάδιον ἀνιέναι θεὰς ἕνεκεν τῶν μονομαχεῖν μελλόντων καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ πεντάθλου θεάματα ἐπιτελούντων ἐκεῖ γὰρ αὐτῷ παρασκευάστο διὰ τινῶν σανίδων περιπεφραγμένος κύκλῳ ἐν ὕψει κρεμάμενος, ὃ δέχεσθαι μέλλων τοὺς ἐν αὐτῷ εἰσιόντας καὶ θεατρικῶς ἀντικρυς ἀλλήλων μονομαχήσοντας». (Migne CXVI, Col. 1176). Βλ. καὶ Α. Ξυγγοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονικὴ 1949, σ. 24 κ.ε., ὅπου ἀναλύονται πλήρως τὰ σχετικὰ μὲ τὸ κείμενον μορφολογικὰ προβλήματα.

9. Σ. Πελεκανίδου, Τὸ «Θεάτρον τὸ καλούμενον Στάδιον», τῆς Θεσσαλονίκης,

Ἐφ' ὅσον λοιπὸν τὰ ἔδρανα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἴπποδρόμον τῆς Θεσσαλονίκης, δὲν εἶναι δυνατόν, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ M. Vickers, νὰ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὸ τεῖχος πρὸ τοῦ 392 μ.Χ. Δὲν εἶναι ὁμως δυνατόν ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὀλόκληρον τὸ τεῖχος τῆς πόλεως εἶχε γίνει εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν¹ καὶ μάλιστα μετὰ τὸ 392 μ.Χ. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς συνηγορεῖ οὐχὶ μόνον ἡ λογικὴ ἀναγκαιότης, ἀλλὰ καὶ αἱ διαφόρων ἐποχῶν ἐπιγραφαί, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρχον καὶ ὑπάρχουν ἐπὶ τῶν τειχῶν, ἀκόμη δὲ καὶ οἱ διάφοροι τρόποι τοιχοδομίας.

Εἰκ. 1. Τμήμα τοῦ εἰς τὴν ὁδὸν Εἰρήνης δι' ἑδράνων τοῦ Ἴπποδρόμου θεμελιωθέντος τείχους

Ὡς εἶναι γνωστὸν ἔδρανα τοῦ Ἴπποδρόμου εὑρέθησαν ἐλάχιστα εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς πόλεως παρὰ τὴν Κασσανδρευτικὴν πύλην², ἐνῶ πάμπολλα ὑπῆρχον καὶ ὑπάρχουν καὶ σήμερον εἰς τὸ δυτικὸν τεῖχος καὶ δὴ εἰς τὸ νοτιῶς τῆς Ληταίας πύλης ἐκτεινόμενον³ (εἰκ. 1) καὶ εἰς τὴν περιο-

«Κέρνος», Τμητικὸς τόμος Γ. Μπακαλάκη (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν καθηγητὴν κ. Σ. Πελεκανίδην, ὅστις προθύμως μοῦ παρεχώρησεν δακτυλογραφημένον ἀντίγραφον τῆς ὑπὸ δημοσίευσιν πραγματείας του.

1. Παραδείγματα ἀλλεπαλλήλων ὀχυρώσεων ἔχομεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας. Βλ. Ἰ. Τρ α υ λ ο ὕ, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1960, σ. 281 εἰς λέξιν «ὀχύρωσις».

2. A. Choisy, R.A., 1876, σ. 355-359.

3. Τοῦ τείχους αὐτοῦ ἔχει καταστραφῆ τὸ τμήμα, τὸ ὁποῖον κατὰλαμβάνει τὸ ἡμισυ

χήν του Τόπ-Χανέ¹. Το γεγονόςς ότι τὰ περισσότερα τῶν ἐδράνων ἐχρησιμοποiehθησαν εἰς τὴν βάσιν τοῦ δυτικοῦ τείχους καὶ οὐχὶ τοῦ ἀνατολικοῦ, τὸ ὁποῖον εὐρίσκετο πλησιέστερον τοῦ Ἴπποδρόμου, ἄγει εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποῖαν ἔπαυσε λειτουργῶν ὁ Ἴππόδρομος εἶχεν ἤδη κατασκευασθῆ τὸ ἀνατολικὸν τείχος. Διότι θὰ ἦτο παράλογον νὰ χρησιμοποιηθοῦν ταῦτα εἰς τὸ δυτικὸν τείχος τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποῖαν ἦτο εὐκολωτέρα λόγῳ γειτνιασεως ἢ χρῆσις τῶν εἰς τὸ ἀνατολικόν. Ἡ εὕρεσις ἐδράνων τινῶν εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν δύναται νὰ ἀποδοθῆ εἰς μεταγενεστέρως ἐπισκευάς, ἴσως συγχρόνους μὲ τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ δυτικοῦ τείχους.

Διὰ τῆς κατεδαφίσεως, μεσοῦντος τοῦ 1971, τῶν μικροκαταστημάτων εἰς τὴν ὁδὸν Εἰρήνης, τὰ ὁποῖα εὐρίσκοντο ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ δυτικὸν τείχος, ἀπεκαλύφθη πλήρως τὸ τμήμα τοῦ τείχους εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν, ὥστε ἡ μελέτη αὐτοῦ καθίσταται σήμερον εὐκολωτέρα ἢ κατὰ τὸ παρελθόν. Ἐξ ἄλλου διὰ τῶν ἀνασκαφῶν, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο τὸν χειμῶνα τοῦ 1970 εἰς τὴν νοτιὰν πλευρὰν τῆς πλατείας I. Μεταξῶν παρὰ τὸ κτήριον τοῦ ΟΤΕ ἀπεκαλύφθη τμήμα τοῦ τείχους², τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τὴν συνέχειαν τοῦ εἰς τὴν ὁδὸν Εἰρήνης εὐρισκομένου. Ἐρευνῶντες τὸ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ ταύτης τείχος παρετηρήσαμεν τὰ ἑξῆς: α) ἡ βάσις αὐτοῦ ἔχει κατασκευασθῆ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ ἐδράνων ληφθέντων, ὡς ἀνεφέρθη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐκ τοῦ Ἴπποδρόμου, ἀλλὰ βέβαια δὲν λείπουν καὶ οἱ διαφόρων διαστάσεων ἐγγώνιοι λίθοι εἰς δευτέραν καὶ οὗτοι ὁπωσδήποτε χρῆσιν· β) ὅλον τὸ ὑπόλοιπον τείχος ἔχει κατασκευασθῆ, τουλάχιστον εἰς τὴν πρόσοψιν, ἀπὸ πλινθοδομῆν· γ) εἰς ὕψος 3-3,50μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὑπάρχουν δύο σειραὶ διπλῶν, καὶ εἰς ἄλλα μέρη μονῶν, τόξων, δὲν λείπουν δὲ καὶ αἱ διὰ σταυρῶν, ἀλλὰ καὶ ἐσχηματοποιημένων κυπαρίσσων διακοσμήσεις εἰς τὰ μεταξὺ τῶν τόξων κενὰ διαστήματα· δ) καταφανεῖς εἶναι αἱ κατὰ καιροὺς γενόμεναι τουρκικαὶ ἐπιδιορθώσεις εἰς πολλὰ τμήματα τοῦ τείχους, καὶ ε) ὅλοι οἱ πύργοι του εἶναι τριγωνικοὶ (πρόβολοι).

Τὸ παρὰ τὸ κτήριον τοῦ ΟΤΕ τμήμα τοῦ τείχους σωζόμενον μέχρι τῆς στάθμης τῆς ὁδοῦ δὲν παρέχει πολλὰ στοιχεῖα πρὸς ἔρευναν, ὁπωσδήποτε ὅμως καὶ τὰ ὑπάρχοντα συνδυαζόμενα μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνωτέρω ἔξετασθέντος τείχους ὀδηγοῦν εἰς σαφῆ συμπεράσματα: τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τεί-

τῆς ὁδοῦ Εἰρήνης καὶ τὴν πλατεῖαν I. Μεταξῶν. Τὸ κατεστραμμένον τμήμα τῆς ὁδοῦ Εἰρήνης σφάζεται μέχρι τοῦ ὁδοστρώματος.

1. Ἀρχ. Δελτ. τ. 18 (1963), Χρονικά, Μέρος Β, σ. 242.

2. Αἱ παρατηρήσεις καὶ τὰ πορίσματα διὰ τὰ τμήματα αὐτὰ τῶν τειχῶν θὰ δημοσιευθοῦν εἰς τὸ Ἀρχ. Δελτ. τοῦ 1970 καὶ 1971. Ἐκ τῆς θέσεως ταύτης αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκην ὅπως εὐχαριστήσω τὸν Ἐφορὸν Ἀρχαιοτήτων καὶ διευθυντὴν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Α. Βαβρίτσαν διὰ τὴν ἄδειαν, ἣν μοι παρέσχε πρὸς δημοσίευσιν τμημάτων τινῶν τειχῶν.

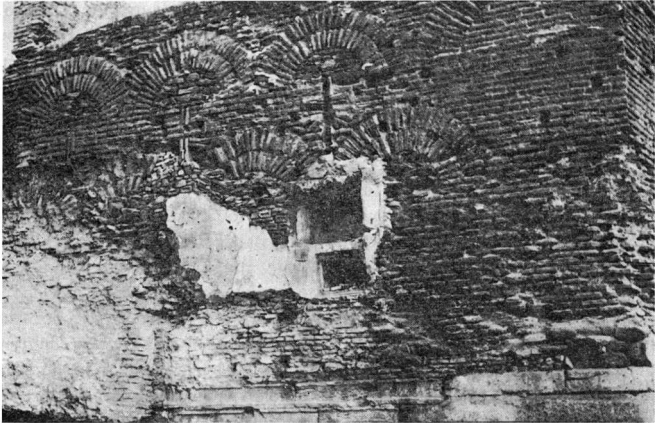
χοὺς ἔχει κατασκευασθῆ καθ' ὀλοκληρίαν ἀπὸ μαρμάρινα μέλη ἄλλων κτηρίων, μεταξύ τῶν ὁποίων διακρίνονται ἄρκετὰ τμήματα οὐδῶν, στυλοβατῶν καὶ ἐπιστυλίων. Εἰς τὸ πρὸς Ν συνεχόμενον τμήμα τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον σώζεται μέχρι τῶν ἐπάλξεων, παρατηροῦνται εἰς τὴν βάσιν ἔδρανα ἐκ τοῦ Ἴπποδρόμου, πολλοὶ ἐγγώνιοι λίθοι καὶ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Εἰς ἄλλα μέρη τοῦ ἰδίου τείχους διαφαίνονται ὑπολείμματα γενέσεως μονῶν τόξων, ὁμοίων πρὸς τὰ τῆς ὁδοῦ Εἰρήνης.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων συμπεραίνομεν τὰ ἐξῆς: α) ἐκ πρώτης ὄψεως γίνεται ἀντιληπτὸν ὅτι τὸ νοτιῶς τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἐκτεινόμενον τεῖχος παρουσιάζει στοιχεῖα, τὰ ὅποια δὲν ὑπάρχουν εἰς ὀλοκληρὸν τὸ ὑπόλοιπον τεῖχος· β) ἐμφανὴς εἶναι ἡ προχειρότης, ἀλλὰ καὶ ἡ σπουδὴ, ἡ ὅποια παρατηρεῖται εἰς τὴν ἀνοικοδόμησίν του. Ἀποτέλεσμα τοῦ γεγοῆτος αὐτοῦ εἶναι αἱ συνεχεῖς εἰς ὄλας τὰς ἐποχὰς καὶ κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἐπιδιορθώσεις του· γ) σαφὴς εἶναι ἡ προσπάθεια τῆς μιμήσεως, ἡ ὅποια διαπιστώνεται κυρίως εἰς τὰ διακοσμητικὰ θέματα (τόξα, σταυροί, σχηματοποιημένα κυπάρισσοι) ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑπόλοιπον τεῖχος· δ) ἡ δι' ἐδράνων καὶ ἐγγωνίων λίθων θεμελίωσις τοῦ Ν τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Δημητρίου τείχους δὲν εἶναι τυχαία καὶ πρέπει νὰ ὀφείλεται εἰς ἐπικειμένην ἐχθρικήν προσβολήν. Ὑπάρχει σπουδὴ εἰς τὴν κατασκευὴν καὶ αὕτη, νομίζω, δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῆ διαφοροτρόπως. Διότι, ἐὰν ἡ ἀνέγερσις ὀλοκληροῦ τοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης ἦτο σύγχρονος, πῶς δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ ἡ μεταφορὰ καὶ ἡ χρησιμοποίησις ὄλων σχεδὸν τῶν ἐδράνων τοῦ Ἴπποδρόμου, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ τείχους, ἐνῶ τὰ ἔδρανα τοῦλάχιστον ἠδύνατο εὐκολώτερον νὰ χρησιμοποιηθοῦν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος; Τὸ ἐπιχείρημα, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ προβάλλῃ τις, ὅτι δηλαδή ἡ χρησιμοποίησις τῶν ἐδράνων εἰς τὸ δυτικὸν τεῖχος συνδέεται μὲ τὴν περισσότερον δυνατὴν ἐνίσχυσιν αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ τείχους, ὡς δεχομένου τὰς περισσοτέρας ἐπιθέσεις τῶν ἐχθρῶν, δὲν εὐσταθεῖ.

Διὰ νὰ ἐννοήσωμεν καλύτερον τὴν ὑπαρξιν τῶν ἐδράνων εἰς τὸ δυτικὸν τεῖχος, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ χρονολογήσωμεν αὐτό, εἶναι νομίζομεν ἀνάγκη νὰ ἐξετασθοῦν οἱ τρόποι τοιχοδομίας, οἱ ὅποιοι ἐμφανίζονται γενικῶς εἰς τὸ τεῖχος. Ὁ Ταφραλί¹ διακρίνει εἰς τὰ ἀρχαιότερα τμήματα τοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης τρεῖς τρόπους τοιχοδομίας: α) κυρίως ἀργολιθοδομὴν μὲ ἐπαλλήλους ζῶνας ἐκ πλίνθων εἰς ἓν ἐνιαῖον σύνολον· τὸ ὕψος τῆς ἀργολιθοδομῆς, μεταξύ τῶν ζωνῶν τῶν πλίνθων κυμαίνεται ἀπὸ 1,50 - 1,80 μ. αἱ δὲ ζῶναι τῶν πλίνθων ἀποτελοῦνται συνήθως ἐκ τριῶν ἀλλὰ καὶ τεσσάρων καὶ πέντε

1. Ο. Ταφραλί, Topographie, σ. 73-77.

σειρών¹. β) κυρίως πλινθοδομήν, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὸ ΒΔ τεῖχος· ἡ ἀργολιθοδομὴ χρησιμοποιεῖται μόνον εἰς τὰ κατώτερα μέρη, εἰς τὴν θεμελίωσιν, καὶ ὡς γέμισμα· εἰς τὴν ἀνωδομὴν αἱ ἐπιφάνειαι ποικίλλονται μὲ τρεῖς σειρὰς τόξων· τὰ τόξα τῶν δύο κάτω σειρῶν εἶναι διπλᾶ ἐνῶ τῆς τρίτης ἄνω μονά². γ) τὸ τεῖχος εἰς τὸ σύνολόν του ἀποτελεῖται ἀπὸ πλίνθους· εἰς ὕψος 3-3,50 μ. ἐκ τοῦ δέδαφους ὑπάρχουν δύο σειραὶ ἐπαλλήλων διπλῶν (εἰκ. 2) καὶ εἰς ἄλλα τμήματα μονῶν τόξων (εἰκ. 3)· δὲν ἔχει καταβληθῆ ἰδιαι-

Εἰκ. 2. Τμήμα τοῦ δυτικοῦ τεύχους μετὰ διπλῶν τόξων εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς

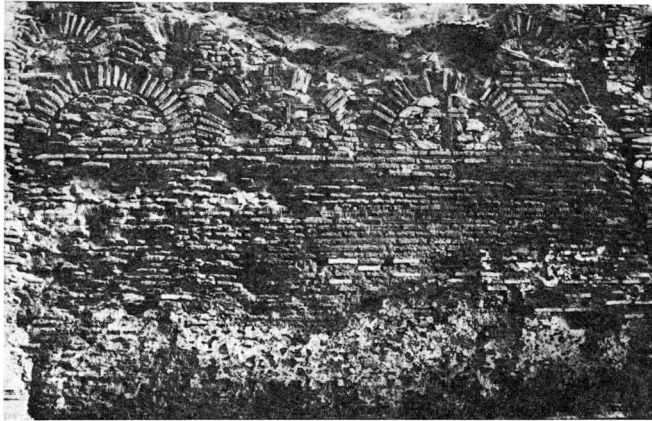
τέρα φροντίς εἰς τὴν κατασκευὴν, ἐχρησιμοποιήθη δὲ ὕλικόν, ὅπως ἐγγώνιοι λίθοι, τμήματα γλυπτῶν, κίονες κ.ἄ. εἰς δευτέραν χρῆσιν. Διὰ τῆς τοιχοδομίας αὐτῆς ἔχει κατασκευασθῆ τὸ Ν τῆς Λητταίας πύλης ἐκτεινόμενον τεῖχος. Περαιτέρω ὁ Tafrafi δέχεται³, ὅτι τὸ διὰ τριπλῶν τόξων διακοσμημένον τμήμα τῶν τειχῶν προηγείται χρονολογικῶς τοῦ κατασκευασμένου ἐξ ἀργολιθοδομῆς καὶ ἐπαλλήλων ζωνῶν πλίνθων. Τὴν γνώμην αὐτὴν διατυπώνει παρασυρθεὶς προφανῶς ἀπὸ τὸν L. Duchesne, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπισκεφθῆ τὴν Θεσσαλονίκην περὶ τὸ 1876. Οὐδὲν ὅμως ἀρχαιολογικὸν ἐπιχείρημα πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς γνώμης αὐτῆς προσάγει. Ἐρευνήσαντες καὶ

1. O. Tafrafi, ἔ.ἄ., πίν. IV, 1.

2. O. Tafrafi, ἔ.ἄ., πίν. XII, 1.

3. O. Tafrafi, ἔ.ἄ., σ. 78.

ἡμεῖς τὸ τεῖχος δὲν δυνάμεθα νὰ συμφωνήσωμεν μὲ τὸν Tafraî. Ἀντιθέτως πιστεύομεν, ὅτι ὁ β' τρόπος τοιχοδρομίας ἐπεταὶ τοῦ α', ἂν δὲν εἶναι σύγχρονος. Καὶ τοῦτο διότι ἡ δι' ἐπαλλήλων ζωνῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων καὶ ἀργολιθοδομῆς τοιχοδομία ἀνάγει τὰς ρίζας τῆς εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν ἢ καὶ παλαιότερον, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τετραρχίας¹, ὅτε εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν ἀνηγέρθη τὸ Γαλεριανὸν συγκρότημα. Ἡ ἰδίᾳ τοιχοδομία συναντᾶται εἰς τὴν Ἀφρικὴν, εἰς τὰς θέρμας τῆς Cherchel (Καισα-

Εἰκ. 3. Τμήμα τοῦ δυτικοῦ τείχους μετὰ ἀπλῶν τόξων εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς

ρεια Μαυριτανικὴ) καὶ Tipasa (Θεβέστη), αἱ ὁποῖαι χρονολογοῦνται εἰς τὸν 2ον ἢ 3ον αἰ. μ.Χ., καθὼς καὶ εἰς τὰς θέρμας τοῦ Cluny τῶν Παρισίων, χρονολογουμένας εἰς τοὺς πρὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ χρόνους². Ὁ γ' τρόπος τοιχοδρομίας ἀνήκει κατὰ τὴν γνώμη μου εἰς μεταγενεστέραν μᾶλλον ἐποχὴν καὶ τοῦτο οὐχὶ μόνον ἕνεκα τῆς ἐντελῶς διαφορετικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ἀμελεστάτης αὐτοῦ κατασκευῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποιήθη παλαιότερον ὑλικὸν εἰς δευτέραν χρῆσιν. Τὸ κατασκευασθὲν διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ τεῖχος (τὸ Ν τῆς ὁδοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἐκτεινόμενον) παρουσιάζει ὄψιν βεβιασμένης κατασκευῆς, θὰ ἀνηγέρθη δὲ μᾶλλον εἰς ἐποχὴν ἐχθρικῆς ἐπι-

1. Φ. Παπαδοπούλου, Ἄρχ. Δελτ. τ. 19 (1964), Μέρος Β, Χρονικά, σ. 334. Βλ. καὶ Χ. Μακαρόνα, ΠΑΕ (1950), σ. 307.

2. Ο. Tafraî, Topographie, σ. 74, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

θέσεως, προφανώς διὰ τὴν ἀντικαταστήσῃ τὸ εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν πεπαλαιωμένον ρωμαϊκὸν τεῖχος¹.

Ὁ Μ. Vickers εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ χρονολογήσῃ εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν τοὺς τρεῖς τρόπους τοιχοδομίας, ὡς τοὺς διακρίνει ὁ Tafrafi, παραπέμπει εἰς τὸν πίνακα 272α'-β' τοῦ ΑΔ (1963), Χρονικά, καὶ λέγει²: «Εἶναι ὁμοῦς φανερὸν ἀπὸ τὸν πίν. 272 τῆς κ. Δροσογιάννην ὅτι εἰς τὴν εἰκ. α' ἔχει τις τριπλᾶς ἀψίδας, αἵτινες ὑπέρκεινται μαρμαρίνων τεμαχίων, τὰ ὁποῖα, ὡς εἶδομεν, πιθανῶς προήλθον ἐκ τοῦ Ἰπποδρόμου, καὶ ὅτι εἰς τὴν εἰκ. β' αἱ ἐναλλασσόμεναι σειραὶ πλίνθων καὶ ἀργολιθοδομῆς ὑπέρκεινται παρομοίων τεμαχίων. Εἶναι συνεπῶς σαφές ὅτι ὁ Tafrafi εἶναι πολὺ σχολαστικὸς καὶ ὅτι καὶ οἱ τρεῖς τρόποι τῆς τοιχοδομίας τοῦ τείχους ἐκτίσθησαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὴν ἰδίαν ἐποχὴν». Ὡς ὁμοῦς ἀντιλαμβάνεται τις ἐκ τοῦ πίν. 272α'-β' τοῦ ΑΔ (1963), Χρονικά, οὐδὲν ἐκ τῶν ὅσων λέγει ὁ Μ. Vickers προκύπτει. Οὐτε δηλαδὴ εἰς τὴν εἰκ. α' ὑπάρχουν τριπλᾶ τόξα, τὰ ὁποῖα ὑπέρκεινται ἐδράνων τοῦ Ἰπποδρόμου, οὔτε καὶ εἰς τὴν εἰκ. β' ἐναλλασσόμεναι σειραὶ ὀπτοπλίνθων καὶ ἀργολιθοδομῆς, αἱ ὁποῖαι πατοῦν ἐπὶ παρομοίων ἐδράνων. Εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὠδηγήθημεν καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιτόπιον ἔρευναν τοῦ ἀπεικονιζομένου εἰς τὸν πίν. 272 α'-β' τείχους. Ἀντιθέτως, ὡς φαίνεται εἰς τὴν εἰκ. α' τοῦ πίν. 272 τοῦ ΑΔ (1963), Χρονικά, ἡ κατασκευὴ αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ τείχους εἶναι πολὺ ἀμελής, ἐντελὼς ἀκόσμητος, συνίσταται δὲ ἐξ ἀπλής ἀργολιθοδομῆς μὲ ἐλαχίστην χρῆσιν ὀπτοπλίνθων. Εἰς τὴν εἰκ. β' ἀντιθέτως κυριαρχεῖ ἡ πλίνθος, ἡ δὲ τοιχοδομία οὐδόλως διαφέρει τῆς τοιχοδομίας τοῦ τείχους τῆς ὁδοῦ Εἰρήνης (εἰκ. 4).

Ἐρχόμενοι τώρα εἰς τὸ θέμα τοῦ Ὁρμίσδα ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς: Ὁ Μ. Vickers³ εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν γνώμην τοῦ Η. Koethe⁴, ὅτι δηλαδὴ ὁ ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ τείχους Ὁρμίσδας ἦτο ὁ praefectus praetorio orientis τοῦ 448-450 καὶ οὐχὶ ὁ εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τὸ 380 εὑρισκόμενος ὡς ἀρχηγὸς τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἀποσπάσματος, προφανῶς ὑποπίπτει εἰς ἕν βασικώτατον λάθος, τὸ ὅποιον ἀντιληφθεὶς ἀναιρεῖ εἰς συνημμένον εἰς τὴν μελέτην του διορθωτικὸν σημείωμα⁵, ὅπου ὑποστηρίζει πολὺ ὀρθῶς, ὅτι ἡ Θεσσαλονικὴ ὑπάγεται εἰς

1. Οἱ Ἄβαροι καὶ Σλάβοι ἐπολιόρησαν ἐπὶ Μαυρικίου (582-602) τὴν Θεσσαλονικίην. Τὴν ὑπεράσπισιν τῆς πόλεως διηθύνουν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Εὐσέβιος, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται εἰς ἐπιγραφὴν, τὴν ὁποίαν εὗρεν ὁ L. Duchesne εἰς τὰ εἱρεῖα τῆς Κασσανδρεωτικῆς πύλης. Πρβλ. L. Duchesne et Ch. Bayet, Mémoire sur une mission au Mont Athos, Paris 1876, σ. 58, καὶ Migne, CXVI, Col. 1296.

2. M. Vickers, ἑ.ἀ., σ. 317, σημ. 26.

3. M. Vickers, ἑ.ἀ., σ. 316.

4. JdI, τ. 48 (1933), σ. 197.

5. Θίγω τὸ θέμα αὐτό, διότι δὲν γνωρίζω ἐὰν τὸ διορθωτικὸν σημείωμα ἔχει ἐπισυναφθῆ

τὴν ἐπαρχίαν τῆς Ἰλλυρίας καὶ δὲν πρέπει νὰ εὐρίσκετο εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ praefectus τῆς Ἀνατολῆς. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἐμμένει εἰς τὴν ἀποψίν του ὡς πρὸς τὴν ἀνέγερσιν τῶν τειχῶν ὑπὸ τοῦ Ὁρμίσδα τοῦ praefectus τῆς Ἀνατολῆς καὶ προσπαθεῖ δι' ὑποθέσεων νὰ πείσῃ περὶ τῆς ὀρθότητος τῶν ἐπιχειρημάτων του. Καὶ ἂν ἀκόμη, λέγει, δὲν ἔκτισε τὰ τεῖχη δυνάμει τοῦ ἀξιώματός του, τὸ 449 πρέπει νὰ εὐρίσκετο εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, διότι ἀπουσίαζεν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἀλλὰ οὐδεμίαν μαρτυρίαν ὑπάρχει ὅτι ὁ Ὁρμίσδας ἀπουσίαζεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, μὴ ὦν κατὰ

Εἰκ. 4. Τμήμα τοῦ εἰς τὴν ὁδὸν Εἰρήνης τείχους μετὰ ἀπλῶν τόξων καὶ ἐδράνων τοῦ Ἱπποδρόμου

τὸ ἔτος τοῦτο praefectus praetorio orientis, καὶ εὐρίσκετο εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Ἡ σιωπὴ ἐξ ἄλλου τῶν πηγῶν εἶναι ἐναντίον τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ M. Vickers. Διότι εἶναι γεγονός, ὅτι ἀπὸ οὐδένα Βυζαντινὸν ἱστορικὸν γίνεται ἔστω καὶ ἡ ἐλαχίστη μνεία περὶ παρουσίας τοῦ Ὁρμίσδα (τοῦ praef. praetorio orientis) εἰς Θεσσαλονίκην.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρόβλημα τῶν μετὰ σφραγιστῶν συμπλεκομένων γραμμάτων ὀπτοπλίνθων τοῦ τείχους τὰ πράγματα ἔχουν ὡς ἐξῆς: Εἰς τὸ τεῖχος

καὶ εἰς τὸν τόμον τοῦ «Annual of the Archaeological Museums of Istanbul», τ. 15-16, ὅπου ἔχει δημοσιευθῆ ἡ μελέτη, καθόσον ἐμελέτησα ταύτην ἀπὸ ἀνάπτυπον, τὸ ὅποιον εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ἀποστείλῃ ὁ συγγραφεύς.

εὐρέθησαν πλίνθοι, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν διαφόρων τύπων σφραγίδες¹, αἱ ὁποῖαι ἀποδίδονται εἰς διαφορετικὰ ἐργαστήρια - πλινθοποιεῖα². Εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὀδηγοῦμεθα καὶ ἀπὸ τὴν σκέψιν ὅτι ἦτο ἀδύνατον μὲ τὰ μηχανικὰ μέσα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔν και μόνον ἐργαστήριον νὰ ἐπρομηθευε πλίνθους διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν ἐνὸς τεραστίου ἔργου, ὡς ἦτο ἡ κατασκευὴ ἐνὸς τείχους. Δὲν εἶναι δυνατὸν ἐπίσης νὰ παραβλέψωμεν τὸ γεγονός τῆς περισυλλογῆς πλίνθων ἐξ ἄλλων ἡρειπωμένων πρὸς κατασκευὴν νέων μνημείων. Εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὀδηγοῦμεθα ἀπὸ τὴν διαπίστωσιν πλίνθων μὲ τὴν αὐτὴν σφραγίδα εἰς μνημεῖα χρονολογούμενα εἰς διαφορετικὰς ἐποχάς. Ὅπως ἔχομεν ἤδη ἀναφέρει³, εἰς τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν Παναγίαν Ἀχειροποιήτων, εἰς τὸ ὄπαιον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (Rotonda)⁴ καὶ τὸν περίβολον τῆς Ἁγ. Σοφίας εὐρέθησαν πλίνθοι μὲ τὰ αὐτὰ ἀνάγλυφα συμπλεκόμενα γράμματα. Αἱ βασιλικαὶ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου καὶ τῆς Παναγίας Ἀχειροποιήτου εἶναι περίπου σύγχρονοι (β' ἡμισυ τοῦ 5ου αἰ.), ὅπως σύγχρονα πρέπει νὰ εἶναι ἡ β' οἰκοδομικὴ περίοδος τῆς Rotonda καὶ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ τείχη τῆς πόλεως (±380-400 μ.Χ.). Αἱ πλίνθοι τῆς Ἁγ. Σοφίας πρέπει νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὰ ὑπ' αὐτὴν ἀνασκαφέντα οἰκοδομήματα, τῶν ὁποίων τινὰ μὲν χρονολογοῦνται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου⁵, τινὰ δὲ εἰς ἐποχὴν μεταγενεστέραν.

Διὰ τῶν κατὰ τὸ 1970 εἰς τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν Φιλίππου καὶ Ε. Βενιζέλου γενομένων ἀνασκαφῶν ἀνευρέθη ἐν θεμελίοις κτίσμα ρωμαϊκὸν ἀγνώστου μᾶλλον προορισμοῦ. Ἐκ τοῦ κτίσματος αὐτοῦ περισυνελέγη πλίνθος ἔχουσα τὰς αὐτὰς διαστάσεις, ἀλλὰ καὶ τὰ αὐτὰ ἀνάγλυφα συμπλεκόμενα γράμματα, ἅτινα φέρει ἡ πλίνθος, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ ὁ Μ. Vickers διὰ τὴν στήριξιν τῶν ἐπιχειρημάτων του⁶ (εἰκ. 5). Ἰδίας μορφῆς πλίνθος ἀνευρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς βορείως τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου χρησιμοποιηθεῖσα εἰς τὴν πλινθόστρωσιν τοῦ πυθμένος μιᾶς δεξαμενῆς

1. Περὶ τῶν τύπων τῶν σφραγίδων Βλ. O. Tafra li, Topographie, σ. 76-77.

2. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Ἐκθεσις περὶ τῶν ἐργασιῶν τῶν ἐκτελεσθεισῶν ἐν τῇ ἡρειπωμένῃ ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς βασιλικῆ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης κατὰ τὰ ἔτη 1917-1918, Συμπλήρωμα Ἀρχ. Δελτ. 1918, σ. 20. Πρβλ. καὶ E. Mamboury, «Βυζάντιον» (1949), σ. 113, ὅπου γίνεται παράθεσις τῶν διαφόρων γνωμῶν περὶ τῶν ἐπὶ τῶν πλίνθων σφραγίδων.

3. Πρβλ. καὶ M. Vickers, ἔ.ἀ., σ. 317.

4. Δι' ἡμᾶς ἡ χρονολογία τῆς β' οἰκοδομικῆς περιόδου τῆς Rotonda παραμένει ὡς ἔθεσαν ταύτην ὁ E. Dygve καὶ H. Torp.

5. Βλ. Ἀρχ. Δελτ. τ. 18 (1963), Μέρος Β, Χρονικά, σ. 235-240.

6. Ἡ πλίνθος αὕτη εὐρίσκεται σήμερον ἐναποθηκευμένη εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης. Τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς ὁδοῦ Φιλίππου-Βενιζέλου θὰ δημοσιευθοῦν εἰς Ἀρχ. Δελτ., Χρονικά τοῦ 1970.

προφανῶς μεταγενεστέρας τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ¹ (εἰκ. 6). Τὸ γεγονός αὐτὸ δεικνύει πόσον ἐπισηφαλῆς καὶ παρακεκινδυνευμένη εἶναι ἡ ἔξαγωγή συμπερασμάτων, ὅταν ταῦτα βασίζονται εἰς στοιχεῖα δευτερευούσης σημασίας. Δὲν εἶναι δυνατὸν δηλαδὴ νὰ καταλήξωμεν εἰς ἀπολύτους χρονολογήσεις μνημείων βασιζόμενοι εἰς μίαν ἢ δύο πλίνθους, ὕλικὸν ποῦ εὐκόλως

Εἰκ. 5. Πλίνθος εὑρεθεῖσα εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Φιλίππου-Βενιζέλου ἀνασκαφὴν ρωμαϊκὸν οἰκοδόμημα

μεταφέρεται ἀπὸ τόπου εἰς τόπον καὶ τὸ ὅποιον πιθανῶς ἔχει σφραγισθῆ με παλαιότερον χρησιμοποιηθεῖσας σφραγίδας, ἐὰν δὲν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα, τὰ ὅποια μᾶς δίδει τὸ ἴδιον τὸ μνημεῖον.

Συνοψίζοντες ὅσα ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν, δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν δι' ὀλίγων τὰ ἐκ τῆς ἐρεύνης προκύψαντα συμπεράσματα: Ὁ ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐπιγραφήν τοῦ ὁμωνύμου πύργου τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης Ὀρ-

1. Ἡ ἀνασκαφὴ διενεργήθη ὑπὸ τοῦ καθηγ. κ. Σ. Πελεκανίδου, τὰ δὲ ἐξ αὐτῆς συμπεράσματα θὰ ἐκτεθοῦν προσεχῶς.

μίσδας πρέπει νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Ζωσίμου μνημονευόμενον ὡς εὑρισκόμενον περὶ τὸ 380 μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Α' εἰς Θεσσαλονίκην. Οὐδὲν στοιχεῖον ὑπάρχει, τὸ ὁποῖον βεβαιοῖ τὴν παρουσίαν τοῦ ἐτέρου Ὁρμίσδα, τοῦ praefectus praetorio orientis, εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὴν ἀνέγερσιν τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ὑπ' αὐτοῦ.

Εἰκ. 6. Πλινθος χρησιμοποιηθεῖσα εἰς τὴν πλινθόστρωσιν τοῦ πυθμένου δεξαμενῆς ΒΔ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου

Τὸ δυτικὸν τεῖχος πρέπει νὰ ἔγινεν εἰς ἐποχὴν μεταγενεστέραν πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ εἰς κακὴν κατάστασιν ὑπάρχοντος προφανῶς τείχους τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Πρὸς τοῦτο συνηγορεῖ ἡ χρησιμοποίησις εἰς αὐτὸ τῶν ἐδράνων τοῦ Ἱπποδρόμου, ἀλλὰ καὶ ἡ διαφορετικὴ ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ὑπόλοιπον τεῖχος τοιχοδομία. Ἐὰν τὸ τμήμα αὐτὸ ἦτο σύγχρονον πρὸς τὸ ὑπόλοιπον, τὰ ἔδρανα ἔπρεπε νὰ εἶχον χρησιμοποιηθῆ εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα ἔνθα καὶ ὁ Ἱππόδρομος.

RÉSUMÉ

Georges Gounaris, Quelques remarques sur la chronologie des remparts de Thessalonique.

L'étude est un effort de remaniement aux opinions de M. Vickers, qui tâche de dater à nouveau les remparts de Thessalonique (dans son étude publié au «Annual of the Archaeological Museums of Istanbul», 15-16 (1969), p. 313-318), au milieu du Vème siècle, p. Chr. revisant l'opinion de O. Tafrafi. Nous ne sommes pas convaincus par les arguments de M. Vickers, car ses preuves archéologiques ne sont pas essentielles et ses opinions historiques n'ont pas leur appui aux sources.

Certainement, les bancs de l'Hippodrome furent utilisés comme matériel à bâtir pour la construction de quelques parties de la muraille occidentale, mais, ces parties sont postérieures à celles qui furent construites par Hormisdas.

La présence d'Hormisdas, qui fut Praefectus Praetorio Orientis, à Thessalonique, constitue, selon notre opinion, une supposition ne se basant pas sur les sources.

En ce qui concerne les briques qui avaient des cachets en lettres conjonctives que M. Vickers utilise comme preuves de ses opinions, nous considérons que ce n'est pas un appui archéologique du fait que celles-ci se trouvaient non seulement dans les édifices chrétiens, mais aussi dans les édifices de l'époque romaine.